

Examining the status and evolutions of proverb in proses styles of classical literature

Adel Maleki^{*}, Abdullah Toloui Azar^{}**

Abdulnaser Nazariani^{*}**

Abstract

In this study, with the aim of general study of the Place and developments of proverbs in Persian prose styles, fifteen prominent prose books It has been analyzed in various subjects from the fifth to the ninth century AH. About The historical evolution of the use of proverbs, how they are used in the text, the relationship between Persian proverbs and Arabic proverbs and the authors' approach to them. In these centuries, all kinds of verses and hadiths, Common proverbs, sayings of elders, sages, mystics and poems of poet have entered prose in the form of proverbs. The results of the study of developments show: Historically, this is the evolution of proverbs, Morsal style (fifth century): beginning, Beynabeyn style (late fifth century): consolidation, technical style (sixth and seventh centuries): the golden age and the eighth and ninth century: the Age of decline. Repetition without change, repetition with partial change, simile, the abandonment of some proverbs by changing styles are among the evolutions of proverbs in these centurie. The position of proverbs in the text is with a letter and a connecting sentence or without a connecting sentence. A large part of the structure of proverbs has remained unchanged with the change of styles, but some proverbs have been transformed with the change of styles.. Arabic proverbs along with Persian

^{*} Graduated from Ph.D in Persian language and literature, Urmia University, Urmia, Iran (Corresponding Author), adelmaleki9@gmail.com

^{**} Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Urmia University, Urmia, Iran, a.toloeiazar@urmia.ac.ir

^{***} Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Urmia University, Urmia, Iran, a.nazariani@urmia.ac.ir

Date received: 08/03/2023, Date of acceptance: 02/07/2023

proverbs come in several ways: without translation, verbal translation, conceptual translation and equivalence. The personal style of the writers has been involved in the evolution of proverbs, and some of them have changed or rejected the proverbs in line with their ideas.

Keywords: proverbs, Persian proverbs, Arabic proverbs, prose texts, style, position, transformation.

Proverbs are an inseparable part of classical Persian literature that were used in different literary texts on different subjects in every century. Persian proverbs were used in texts before Islam and Arabic proverbs were one of the effects of Iranians' familiarity with Arabic language and literature, which after Islam appeared alongside Persian proverbs and became part of the proverbs and rulings of literature. In this study, with the aim of general study of the Place and developments of proverbs in Persian prose styles, fifteen prominent prose books It has been analyzed in various subjects from the fifth to the ninth century AH which include the prose of Morsal, Beynabeyn, technical(Fani), artificial(Masno), comforting(Mosajeh) and simple styles. These books are among the most prominent works of Persian prose styles, which can be introduced as works of style. In the fifth century: Nasser Khosrow Qabadiani's travel book (Safarnameh), Abul Fazl Beyhaqi's Tarikh Beyhaqi, Sir al-Molok Khwaja Nizam al-Mulk Tosi, Qabusnama of the Onsorolmali Kikavous ibn Washmegir, Nowruzname Khayyam. In the 6th century: Kalila and Damna Nasrallah Manshi, Maghamat-e-Hamidi from Hamid al-Din Balkhi, al-Tussil to al-Trasal Baha al-Din Baghdadi and Raha al-Sadour Ravandi. In the 7th century: Naftha al-Masdur Nesavi, Marzban Namah Saad al-Din Varavini, Jahangashay Ata-Malik Juvayni and Golestan Saadi Shirazi, and in the 8th century: Akhlaq al-Ashraf Ubayd Zakani and in the 9th century: Baharestan Jami ,has been analyzed. The Statistical Society of the research is fifteen mentioned books, and the research method is based on library studies and writing an article in descriptive and analytical form. The main question of the research is what place proverbs had in different styles of classical literature and what changes they have undergone. Based on the main question, the following questions have been asked:

1. The frequency of Persian and Arabic proverbs in different styles, according to the historical course, what highs and lows has it gone through?
2. What is the position of proverbs and how they are used in different styles?
3. How are Arabic proverbs used in different styles along with Persian proverbs?

4. How are the stylistic evolutions of proverbs according to the attitude of writers in different styles?

According to the selected texts, the results of the investigation show: . In these centuries, all kinds of verses and hadiths, Common proverbs, sayings of elders, sages, mystics and poems of poet have entered prose in the form of proverbs. Historically, this is the evolution of proverbs, Morsal style (fifth century): beginning, Beynabeyn style (late fifth century): consolidation, technical style (sixth and seventh centuries): the golden age and the eighth and ninth century: the Age of decline. The more difficult the prose style is, the more proverbs are present, and the simpler the prose, the less use of proverbs. over the centuries, proverbs have been used in every subject, and the diversity of proverbs in different subjects shows that proverbs have had a strong presence in the society of proverbs among people. More frequency of proverbs such as verses of the Qur'an have been repeated without change in different periods, these proverbs have appeared in every period and are among the common proverbs that are still used today. But in some styles proverbs have been made. In the period of technical and artificial style, the creation of proverbs is frequent, and writers with interest in the use of proverbs as a stylistic feature have created many proverbs, which are often abandoned after that period, and the abandonment of proverbs is one of its developments during these centuries. In these centuries, from the very beginning, Arabic proverbs have been used along with Persian proverbs ,In addition to Persian proverbs, there are several methods: without translation, verbal translation, conceptual translation and equivalence. The position of proverbs in the text is with a letter and a connecting sentence or without a connecting sentence. A large part of the structure of proverbs has remained unchanged with the change of styles. But some proverbs have evolved over the centuries with the change of styles, and they are different in the composition of the sentence, the choice of words, although they have been repeated in the same sense. The authors' approach to the use of proverbs has been involved in their evolution. Writers have contributed to proverbs, changing the structure of proverbs, rejecting or confirming proverbs. Some authors have used proverbs without any change, some have changed their structure, and some have changed or rejected proverbs in line with their own thoughts and have not accepted it.

Bibliography

Afrooz, Mahmoud (2022) "Examination of the translation of ancient Persian Translation of Proverbs in Classical-Persian Literature: Enhancing Beekman and Callow's Model via Sokhan Dictionary of

- Proverbs" Journal of Ancient Persian Literature,) Kohannameh (Volume 13, Number 1. [in Persian]
- Baghdadi, Bahauddin Mohammad bin Moayed (2006) *Al-Tussil al-Tarsel*, corrected and revised by Ahmad Bahmanyar, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taqi (2011) *Stylistics or History of the Development of Persian Prose*, 3 vols., Tehran: Zovar. [in Persian]
- Bahmanyar, Ahmad (1991) *Dastannameh*, The story of Bahmanyar, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Beyhaqi, Abolfazl Mohammad Hossein (2012) *History of Beyhaqi*, 3 vols., by Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Mahtab. [in Persian]
- Dekhoda, Ali Akbar (1985) *Amsal-o Hekam*, 4 vols., Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Dekhoda, Ali Akbar (1986), a selection *Amsal-o Hekam*, by the efforts of Seyyed Mohammad Debir Siyaghi, Tehran: Tirazhe. [in Persian]
- Fazilat, Mahmoud (2012) "Reflection on the thematic evolution of Persian prose (from the beginning to the 13th century)" specialized journal of stylistics of Persian poetry and prose (*Bahar Adab*), 5th year, Vol. 3 (series 17). [in Persian]
- hamisa, Siros (2011) *prose stylistics*, Tehran, Mitra[in Persian]
- Jami, Abdur Rahman (2012) *Baharestan*, edited by Ismail Hakim, Tehran: Etelaat. [in Persian]
- Joyini, Aladdin Attamalek bin Bahauddin Muhammad bin Muhammad (2006) *Tarikh-i Jahangushay*, by Seyyed Shahrukh Mousaviyan, based on the correction of Allameh Mohammad Qazwini, Tehran: Dastan. [in Persian]
- Khayyam Nishabouri, Omar (2012) *Nowruznameh*, a treatise on the origin, history and customs of Nowruz celebration, corrected and updated by Mojtaba Minavi, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Majamal al-Tawarikh and Al-Qasas, (2010) edited by Mohammad Taghi Bahar, by Mohammad Ramezani, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Nesvi, Shahabuddin Mohammad Khorandzai Zaidari (2010) *Naftha al-Masdur*, edited and explained by: Amirhossein Yazdgerdi, Tehran: Tos. [in Persian]
- Qabadiani, Nasser bin Khosrow (2018) *Nasser Khosrow's travelogue*, edited by Mohammad Debir Siyaghi, Tehran: Zovar. [in Persian]
- Qazi Hamid al-Din Abu Bakr Omar bin Mahmoudi Balkhi (1986) *Maghamat-e-Hamidi*, edited by Reza Anzabinejad, Tehran: University Press. [in Persian]
- Rawandi, Muhammad bin Ali bin Suleiman (2007) *Raha al-Sudor and Ayah al-Suror in the history of the Seljuqs*, edited and corrected by Muhammad Iqbal, with an introduction by Badi al-Zaman Farozanfar and Mojtabi Minavi, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Renmat al-Maali, Keikavus bin Iskandar bin Qaboos bin Vashmgir Ziyar (2007) *Qaboos Nameh*, edited and revised by Gholamhossein Yousefi, Tehran: Scientific and Cultural. [in Persian]
- Saadi, Mosleh bin Abdullah (2013) *Golestan Saadi*, corrected and explained by: Gholamhossein Yousefi, Tehran: Khwarazmi. [in Persian]

265 Abstract

Secretary, Abul Ma'ali Nasrallah (2004) *Kalila and Damneh*, corrected and explained by: Mojtaba Minavi, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

Tousi, Khwaja Nizam al-Mulk Abu Ali Hasan al-Tousi (1961) *Siral al-Muluk*, by Hubert Dark, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [in Persian]

Varavini, Saad al-Din (2011) *Marzban Nameh*, by Dr. Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Safi Alisha. [in Persian]

Zakani, Nizamuddin Ubayd (2008) *Akhlaq al-Ashraf*, edited and explained by: Ali Asghar Halabi, Tehran: Asatir. [in Persian]

Zulfiqari Hassan (2007) "Iranian and religious identity in Persian proverbs", *Journal of National Studies*, Volume 8, Number 30[in Persian]

Zulfiqari, Hassan (2009) *The Great Collection of Iranian Proverbs*, Tehran: Ma'in. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ادبیات کلاسیک

عادل ملکی*

عبدالله طلوعی آذر**، عبدالناصر نظریانی***

چکیده

در این پژوهش با هدف بررسی کلی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل‌ها در سبک‌های نثر فارسی، سیر تطور تاریخی کاربرد انواع ضرب‌المثل‌ها، نحوه کاربردشان در متن، ارتباط ضرب‌المثل‌های فارسی با ضرب‌المثل‌های عربی و بررسی رویکرد نویسندگان به آنها در پانزده کتاب مشهور در موضوع‌های مختلف، از قرن پنجم تا قرن نهم تحلیل شده است. در این قرن‌ها، انواع آیات و احادیث، امثال سائره، سخنان مشایخ، اشعار شاعران و داستان‌های مشهور به صورت ضرب‌المثل وارد نثر شده‌اند، نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد: از نظر تاریخی، سبک مرسل (قرن پنجم): دوره آغاز حضور ضرب‌المثل‌ها، سبک بینابین (اواخر قرن پنجم): دوره تثبیت سبک فنی و مصنوع (قرن ششم و هفتم): دوران طلایی و قرن هشتم و نهم: دوران افول کاربرد ضرب‌المثل‌ها در متون فارسی است. تکرار بدون تغییر، تکرار با تغییر جزئی، مثل‌سازی، متروک شدن برخی امثال با تغییر سبک‌ها از تحولات ضرب‌المثل در این قرن‌هاست. جایگاه آنها در متن با حروف و جمله‌های رابط یا بدون رابط و مستقیم است. ضرب‌المثل‌های عربی در چند روش: بدون ترجمه، ترجمه لفظی، ترجمه مفهومی و معادل‌سازی در کنار ضرب‌المثل‌های فارسی آمده‌اند، نویسندگان متون نیز برخی ضرب‌المثل‌ها را در راستای اندیشه خود تغییر داده یا رد کرده‌اند.

* دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران (نویسنده مسئول)، adelmaleki9@gmail.com

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران، a.toloeiazar@urmia.ac.ir

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران، a.nazariani@urmia.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۱

کلیدواژه‌ها: ضرب‌المثل، سبک، نثر، متون منشور، جایگاه، تحول.

۱. مقدمه

حضور ضرب‌المثل‌ها (امثال) در زندگی بشر تاریخ مشخصی ندارد، «مثل قدیمی‌ترین ادبیات بشر است. انسان پیش از آنکه شعر بگوید و قبل از آنکه خط بنویسد، اختراع امثال نموده و در محاورات خود به کار برده است» (بهمنیار، ۱۳۶۹: ۱ - یب) مثل‌نگاران، مثل‌شناسان و علمای بلاغت تاکنون تعاریف بسیاری برای آن ارائه داده‌اند که هر یک به بُعدی از ابعاد ضرب‌المثل اشاره دارد و هیچ یک به تنهایی معرف خصایص و کارکردهای آن نیست (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۳۳) آنچه از تمامی تعاریف محققان استنباط می‌شود، مثل در ادبیات جزو علوم بلاغی است که اغلب مضمون حکیمانه دارد و به صورت‌های مختلف: اصطلاح کوتاه، جمله کوتاه، بیت و مصرع می‌آید.

مثل جمله‌ای است کوتاه، گاه آهنگین، مشتمل بر تشبیه با مضمون حکیمانه که به واسطه روانی و سادگی الفاظ و روشنی معنا و لطافت ترکیب بین عامه مشهور شده و آن را بدون تغییر یا با تغییر جزئی در گفتار خود به کار بردند (ذوالفقاری، ۱۳۸۸: ۱/ ۲۵)

ادبیات فارسی سرشار از ضرب‌المثل است و «یکی از عوامل ظهور و بروز ادبیات در زندگی روزمره مردم، وجود پررنگ ضرب‌المثل‌های حکمت آموز در این آثار ادبی است» (افروز، ۱۴۰۱: ۴) پیشینه کاربرد آن در کتب، به قبل از اسلام می‌رسد، به گفته دهخدا آنچه از سلاطین ساسانی برای ما مانده، صورت حکمت و مثل است (دهخدا، ۱۳۶۴: ۲۱) بعد از اسلام نیز رواج گسترده‌ای یافت. هرچند امروزه کمتر به آن توجه می‌شود اما توجه به آن در ادبیات کلاسیک قابل تأمل است.

در این پژوهش، جایگاه انواع ضرب‌المثل‌ها در سبک‌های نثر فارسی ادب کلاسیک بررسی شده است. نثر فارسی بعد از اسلام با نثر ساده مرسل آغاز شد، در گذر زمان از سادگی به نثر فنی و متکلفانه رسید و بار دیگر به سادگی گرایید. در خروج از سادگی و بازگشت دوباره به سادگی، شش دوره سبکی برای نثر به وجود آمده است که عبارتند از:

- ۱- نثر مرسل (معادل سبک خراسانی) قرون سوم و چهارم و نیمه اول پنجم، ۲- نثرینابین، اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم، ۳- نثر فنی در قرن ششم، ۴- نثر مصنوع یا صنعتی در قرن هفتم، ۵- نثر صنعتی و نثر ساده در قرن هشتم، ۶- نثر ساده در قرن نهم تا اوایل قرن دهم (شمیسا، ۱۳۹۰: ۱۷).

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۶۹

در این مدت که تقریباً از قرن سوم تا دهم را در بردارد، تقریباً نزدیک به ۶۰۰ کتاب مشهور در موضوعات مختلف علمی، ادبی، فلسفه، تاریخ، نجوم، دینی، بلاغی، داستانی و ... تألیف شده است (فضیلت، ۱۳۹۱: ۲۴۷-۲۵۰). از این آثار، تعداد ۱۵ کتاب مشهور از سبک‌های مختلف که در ادبیات کلاسیک مطرح هستند، برای بررسی انتخاب شدند و با تأکید بر تحولات سبکی، جایگاه، سیر تطور و تحولات ساختار ضرب‌المثل‌ها مورد تحلیل قرار گرفتند.

۲. جامعه آماری و پرسش‌های تحقیق

در انتخاب جامعه آماری تحقیق، سعی بر این بود که در موضوع‌های مختلف از هر سبک، آثار برجسته و مشهوری که در ادبیات کلاسیک مطرح هستند انتخاب گردد، پس از مطالعه و بررسی آثار شاخص هر سبک، ۱۵ کتاب در موضوع‌های سفرنامه، نروژنامه، تاریخ پادشاهان، ادب تعلیمی، تاریخ اجتماعی ایران، مقامه‌نویسی و نامه‌نگاری انتخاب شد که عبارتند از:

نثر مرسل و بینابین (۵ مورد): سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، تاریخ بیهقی ابوالفضل بیهقی، سیرالملوک یا سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، قابوس‌نامه عنصرالمعالی کیکاوس بن وشمگیر، نروژنامه منسوب به حکیم خیام.

نثر فنی (۴ مورد): کلیله و دمنه نصرالله بن محمد منشی، مقامات حمیدی از حمیدالدین بلخی، التوسل الی التوسل بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی و راحه‌الصدور محمد بن علی بن سلیمان راوندی.

نثر مصنوع (۴ مورد): نفثه‌المصدور نسوی، مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی، جهانگشای عظاملک جوینی و گلستان سعدی شیرازی.

نثر صنعتی و ساده (۲ مورد): اخلاق‌الاشراف و بهارستان جامی.

علاوه بر اینکه این آثار در سبک‌های نثر فارسی در ادبیات کلاسیک شهرت دارند، دلایل انتخاب و بررسی آنها در چندین مورد ذیل است:

۱. این آثار از کتب مشهور سبک‌های فارسی هستند که در مطالعات سبک‌شناسی قابل بررسی می‌باشند.

۲. این آثار در موضوع‌های مختلف انتخاب شده‌اند که دانسته شود آیا ضرب‌المثل‌ها در هر موضوعی استفاده شده‌اند یا صرفاً کتاب‌های ادبی می‌باشند.

۳. با انتخاب آثار از قرن‌های مختلف، سیر تطور تاریخی ضرب‌المثل‌ها بررسی شده است.

۴. هر کدام از این آثار در مجموع کل آثار، انعکاس دهنده تحولات اجتماعی هستند که می‌توانند جایگاه و تحولات ضرب‌المثل‌ها را نشان بدهند.

با توجه به موضوع تحقیق، پرسش‌های ذیل مطرح است:

۱. فراوانی ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی در سبک‌های مختلف، با توجه به سیر تاریخی چه اوج و فرودی را طی کرده است؟

۲. جایگاه ضرب‌المثل‌ها و نحوه کاربردشان در سبک‌های مختلف چگونه است؟

۳. کاربرد ضرب‌المثل‌های عربی در کنار ضرب‌المثل‌های فارسی در سبک‌های مختلف چگونه است؟

۴. تحولات سبکی ضرب‌المثل‌ها با توجه به نگرش نویسندگان در سبک‌های مختلف چگونه است؟

۳. پیشینه تحقیق

در کتاب‌های سبک‌شناسی، بررسی جایگاه و کاربرد ضرب‌المثل‌ها در نثرهای فارسی در حد یک بحث سبکی کوتاه آمده است یا در پژوهش‌های مختلف مرتبط با ضرب‌المثل‌ها، بررسی‌های متعدد در مورد انواع ضرب‌المثل در کتابهای مختلف انجام شده است اما جامعیت موضوع حاضر و اینکه تحولات حضور ضرب‌المثل در سیر تاریخی سبک نثر فارسی بررسی شود، در پژوهش مشخصی وجود ندارد. صرفاً خود ضرب‌المثل‌ها بدون توجه به سیر تحول سبکی مورد بررسی قرار گرفته است. ذوالفقاری، محقق برجسته اخیر در این حوزه است که چندین کتاب و مقاله در بررسی ضرب‌المثل‌ها نوشته است اما پژوهش‌های وی در حوزه تحولات واژگانی، نحوی، محتوایی ضرب‌المثل‌ها است و به بررسی جایگاه ضرب‌المثل‌ها در متون منشور همسو با تحولات سبکی در سیر تاریخی نپرداخته است.

در ارتباط با موضوع حاضر، تحقیقات در مورد کاربرد ضرب‌المثل‌های عربی در ادبیات فارسی، متعدد چاپ شده است از جمله جعفری قنات‌ی (۱۳۸۲) در مقاله «بررسی تطبیقی امثال و حکم عربی و فارسی (با استناد به کتاب امثال و حکم استاد دهخدا)» چندین کاربرد ضرب‌المثل‌های عربی را با معادل فارسی بررسی کرده و از کتاب‌های منشور نیز نمونه آورده است. زرکوب، امینی (۱۳۹۳) در مقاله «تحلیل مقابله‌ای امثال در فارسی و عربی از نظر معنا،

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۷۱

واژگان و سبک (بررسی موردی بیست و یک مَثَل) «ضرب‌المثل‌های عربی را با فارسی مطابقت داده‌اند و از منظر سبک‌شناسی بررسی کرده‌اند.

در تازه‌ترین تحقیق، که با موضوع این مقاله مشابه است، رساله «بررسی امثال فارسی در متون منشور منتخب پس از اسلام تا سده هشتم هجری» توسط زینب رضائی در سال ۱۳۹۹ در دانشگاه فردوسی مشهد دفاع شده است، نویسنده با همکاری سلمان ساکت (استاد راهنما) دو مقاله از رساله چاپ کرده است، در مقاله «بررسی شیوه‌های تغییر امثال فارسی در متون منشور منتخب پس از اسلام تا سده هشتم هجری» (چاپ شده در مجله جستارهای ادبی) تغییرات امثال فارسی را در مؤلفه‌های ساخت دستوری، تغییر بلاغی، تغییر در واژه‌ها، افزایش یا کاهش واژه‌ها و جابجایی نحوی بررسی کرده‌اند. در مقاله «نقش امثال فارسی در انسجام متون منشور منتخب پس از اسلام تا سده هشتم هجری» (چاپ شده در مجله نثرپژوهی) بر مبنای نظریه انسجام هیلدی و حسن، امثال فارسی را در متون منتخب از نظر انسجام دستوری، واژگانی، پیوندی و معنایی مورد بررسی قرار داده‌اند. در مقایسه موضوع این مقاله‌ها و تحقیق انجام شده، نویسندگان به امثال فارسی تأکید دارند، جامعه آماری آنها متفاوت است و به جایگاه و تحول ضرب‌المثل‌ها در سبک‌ها توجه ندارند و صرفاً متون منشور مورد توجه است اما پژوهش حاضر، نگرشی کلی و جامع به کاربرد ضرب‌المثل در تاریخ نثر کهن فارسی دارد و تحولات آن در زمینه جایگاه، نحوه کاربرد و رویکرد نویسندگان بررسی شده است که با پژوهش‌های دیگر متفاوت است.

۴. تحلیل

۱.۴ فراوانی و سیر تاریخی ضرب‌المثل‌ها

در بررسی فراوانی ضرب‌المثل‌ها، معیار گزینش و انتخاب جملات ضرب‌المثلی براساس کتاب «امثال و حکم» دهخدا است اما در توجه به مثل‌سازی نویسندگان، برخی از امثال که در امثال و حکم دهخدا نیامده است، شمارش شد. در کتاب‌های مورد مطالعه، برخی از مصححان، در پایان کتاب، فهرست امثال و حکم آورده‌اند، اما با توجه به هدف تحقیق که بخشی از آن بررسی تحول و سیر مثل‌سازی در سبک نویسندگان است، برای فراوانی دقیق‌تر، خوانش دوباره‌ای انجام شد. جدول زیر شمارش ضرب‌المثل‌ها در کتاب‌های مورد مطالعه است.

عنوان کتاب	ضرب‌المثل فارسی	ضرب‌المثل عربی	کل ضرب‌المثل‌ها
۱. سفرنامه ناصرخسرو	۱ مورد	۵ مورد	۶ مورد
۲. نوروزنامه	۲ مورد	۴ مورد	۶ مورد
۳. تاریخ بیهقی	۴۵۰ مورد	۵۰ مورد	۵۰۰ مورد
۴. قابوسنامه	۲۰۰ مورد	۱۰۰ مورد	۳۰۰ مورد
۵. سیاستنامه	۳۰ مورد	۱۵ مورد	۴۵ مورد
۶. کلیله و دمنه	۴۰۰ مورد	۲۰۰ مورد	۶۰۰ مورد
۷. مقامات حمیدی	۳۵ مورد	۶۰ مورد	۹۵ مورد
۸. التوسل الی التوسل	۳۰ مورد	۱۲۰ مورد	۱۵۰ مورد
۹. راحه الصدور	۱۷۰ مورد	۱۹۰ مورد	۳۶۰ مورد
۱۰. مرزبان نامه	۹۰ مورد	۱۶۰ مورد	۲۵۰ مورد
۱۱. نفثه المصدور	۴۰ مورد	۵۰ مورد	۹۰ مورد
۱۲. جهانگشای جوینی	۶۰ مورد	۱۲۰ مورد	۱۸۰ مورد
۱۳. گلستان سعدی	۴۰۰ مورد	۷۰ مورد	۴۷۰ مورد
۱۴. اخلاق الاشراف	۱۰ مورد	۱۵ مورد	۲۵ مورد
۱۵. بهارستان	۲۰ مورد	۱۵ مورد	۳۵ مورد

طبق فراوانی به دست آمده، در کتاب‌های سبک مرسل، کاربرد ضرب‌المثل بسیار پایین است. در سفرنامه ناصرخسرو، ۶ ضرب‌المثل و نوروزنامه ۶ ضرب‌المثل یافت شد، هرچه به سبک بینابین نزدیک می‌شویم، کاربرد ضرب‌المثل‌ها شاخصه سبکی گرفته و افزایش یافته است؛ در کتاب قابوسنامه عنصرالمعالی که از نظر سبکی جزو نثر مرسل است ولی گرایش‌های بینابینی در آن دیده می‌شود، تعداد ضرب‌المثل‌ها، ۳۰۰ مورد است. ضرب‌المثل‌های تاریخ بیهقی که کاملاً در نثر بینابین نوشته شده است، ۵۰۰ مورد است، در قرن ششم که دوره نثر فنی است، در کلیله و دمنه، ۶۰۰ مورد مثل یافت شد، در کتاب‌های بعد از آن نیز با توجه به حجم آنها، تعداد ضرب‌المثل‌ها بیشتر است، تا اینکه در قرن هشتم در کتاب اخلاق الاشراف با تعداد ۲۵ مورد و در قرن نهم، بهارستان با ۳۵ مورد تفاوتش با کتاب‌های قرون قبلی کاملاً آشکار می‌شود. البته در این فراوانی باید حجم کتاب‌ها را در نظر گرفت اما از منظر سبک‌شناسی، توجه نویسندگان به ضرب‌المثل قابل توجه است.

در نگاه سبک‌شناسانه، هرچه نثر به سادگی گرایید، ضرب‌المثل‌ها نیز بسامد کمتری یافتند، حضور ضرب‌المثل‌ها در متون از قرن پنجم سیر صعودی دارد، در قرن ششم که آن را باید «قرن نثر فنی نامید» (بهار، ۱۳۸۱: ۲/۲۵۱) با تعداد ۱۲۲۵ ضرب‌المثل به بیشترین کاربرد می‌رسد و بار دیگر از قرن هفتم که «به تدریج نثر ساده بر نثر فنی رجحان یافت» (همان: ۳/۱۶۷ - ۱۶۸) به افول گراییده است.

در مقایسه ضرب‌المثل‌های عربی و فارسی، چنانکه متون، گویای آن است، آیات قرآنی و احادیث، اولین ضرب‌المثل‌های عربی هستند که تقریباً از قرن سوم در شعر و نثر فارسی رایج شدند و راه را برای ورود ضرب‌المثل‌های عربی باز کردند؛ اشعار شاعران عرب در نثر مرسل دیده نمی‌شود اما از سبک بینابین به تدریج با آشنایی نویسندگان ایرانی با ادبیات عرب و ترویج عربی‌گرایی، وارد کتاب‌ها شده‌اند، در قرن ششم در نثر فنی و مصنوع بسامد یافته‌اند و بار دیگر از اواخر قرن هشتم کمتر گشته‌اند، اما به کلی کنار زده نشدند بلکه فراوانی آنها کمتر شد، طبق جدول در تمامی قرون، امثال فارسی بالاتر از امثال عربی است. اما امثال عربی از همان آغاز رواج داشته است، ابتدا نیز آیات و احادیث به صورت ضرب‌المثل استفاده شده‌اند، کم‌کم جملات مشایخ، اشعار شاعران و امثال سائره عرب وارد نثر شده‌اند. در نثر مرسل، سفرنامه ناصرخسرو، ۱ ضرب‌المثل فارسی و ۵ ضرب‌المثل عربی دارد، نوروزنامه ۲ ضرب‌المثل فارسی و ۴ مورد ضرب‌المثل عربی دارد، در سبک بینابین می‌بینیم امثال عربی بیشتر شده است اما امثال فارسی بر آن پیشی گرفته است، ولی از نثر فنی به بعد، ضرب‌المثل‌های عربی از فارسی بیشتر شده است، در کتاب‌های شماره ۷ تا شماره ۱۲ جدول، امثال عربی بیشتر از فارسی است و بار دیگر در گلستان سعدی و بهارستان جامی، امثال عربی از فارسی کمتر شده است.

ضرب‌المثل‌ها در سه نوع مختلف در کتاب‌ها استفاده شده است

۱. آیات قرآن و احادیث که از اولین امثال عربی هستند.

۲. امثال سائره فارسی و عربی که به صورت عبارت و جمله‌های کوتاه مشهور در جامعه، میان مردم رواج داشته است و برخی نیز در مثل‌سازی، توسط خود نویسندگان ساخته شده است.

۳. اشعار و سخنان شاعران، حکما، مشایخ و عرفا که اغلب گوینده مشخص دارند و برخی، مثل‌سازی خود نویسندگان است.

امثال سائره بالاترین بسامد کاربرد در کتاب‌ها است، این امثال در نثر مرسل دیده می‌شود ولی از نثر بینابین، افزایش یافته و تا قرن نهم نیز در کتاب‌ها آمده‌اند.

۲.۴ تحولات کاربرد ضرب المثل‌ها

در تحول کاربرد ضرب المثل‌ها، در گذر تاریخ و عوض شدن سبک‌ها، ضرب المثل‌های تازه‌ای ساخته شده و ضرب المثل‌هایی متروک گشته و ضرب المثل‌هایی نیز از ادبیات عرب وارد ادبیات فارسی شده‌اند، برخی تحولی نداشته و در سبک‌ها تکرار شده‌اند. این تحولات در سه مورد قابل دسته‌بندی است:

۱.۲.۴ تکرار ضرب المثل‌ها بدون تحول

بخش اعظم ضرب المثل‌ها مثل آیات قرآن کریم با تغییر سبک‌ها، بدون تحول باقی مانده‌اند، البته این عدم تحول در همه انواع ضرب المثل‌ها دیده می‌شود. مانند ضرب المثل «جوینده، یابنده است» که در سفرنامه ناصر خسرو آمده (قبادیانی، ۱۳۹۸: ۲) و تغییری در ساختار زبانی آن صورت نگرفته است و اکنون جزو مثل‌های رایج است.

در کتاب‌های مورد مطالعه این مقاله، آیات قرآنی، احادیث و امثال سائره عرب، فراوانی بیشتری در تکرار دارند. مانند موارد زیر:

- آیه «انَّ مع العسر يسرا» (سوره شرح آیه ۶)، (نسوی، ۱۳۸۹: ۷۳)، (راوندی، ۱۳۸۶: ۱۷)، (سعدی، ۱۳۹۱: ۹۸)، (جوینی، ۱۳۸۵: ۶۵۰)، (بغدادی، ۱۳۸۵: ۲۴۲) / «والْعُثْدَةُ عَلَى الرَّأْيِ» (قبادیانی، ۱۳۹۸: ۲۳)، (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۸۷)، (جامی، ۱۳۹۱: ۹۰) / «لکل امری رجال» (طوسی، ۱۳۴۰: ۲۱۴)، (منشی، ۱۳۸۳: ۳۴۰)، (نسوی، ۱۳۸۹: ۱۱۹، ۱۲۰) / «اذا عظم المطلوب قلّ المساعد» (منشی، ۱۳۸۳: ۶۴)، (وراوینی، ۱۳۹۰: ۳۵۸)، (قاضی حمیدالدین، ۱۳۹۴: ۱۳۱) / «الرَّائِدُ لَا يَكْذِبُ أَهْلَهُ» (بیهقی، ۱۳۹۲: ۹۹۵)، (وراوینی، ۱۳۹۰: ۱۵۶) / «بضدها تبين الأشياء» (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۶۰)، (جوینی، ۱۳۸۵: ۶۴۹) / «يَدَاكَ أَوْكَا وَفُوكَ نَفْخ» (منشی، ۱۳۸۳: ۳۳۶) (بیهقی، ۱۳۹۲: ۲۵۱) (جوینی، ۱۳۸۵: ۲۹۴) / بیت «گر دسته گل نیاید از ما / هم هیزم دیگ را بشاییم» (منشی، ۱۳۸۳: ۶۷)، (بغدادی، ۱۳۸۵: ۲۶۷، ۲۰۸)

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۷۵

در مواردی نیز نویسندگان، یک ضرب‌المثل را بیش از یکبار در کتاب‌های خود آورده‌اند، مانند ضرب‌المثل «کالباحث عن حثفه بظلفه» که در مرزبان‌نامه: دو بار در صفحات ۲۷۲ و ۴۹۳ آورده شده و ضرب‌المثل «روزگار را بازی‌هاست» در کلیله و دمنه در صفحات: ۲۳۳ و ۲۳۷ تکرار شده و همچنین ضرب‌المثل «لا رای لمن لایطاع» دو بار در التوسل الی الترسل، صفحه ۳۴۵ ذکر شده است.

۲.۲.۴ تحول ضرب‌المثل با تحول سبک دوره و شخصی

تحولات سبکی هر دوره در ساختار برخی ضرب‌المثل‌ها تغییر ایجاد کرده است، همچنین مثل‌سازی، همسو با ویژگی‌های سبکی هر دوره است. حذف و تغییر واژه، بیشترین تحول را در ساختار ضرب‌المثل‌ها دارد. برای نمونه، ضرب‌المثل «آسودن امروز رنج فردایی است و رنج امروزی آسایش فردایی» در قابوس‌نامه آمده است (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۱۰۶) و در دوره‌های بعد از وی و امروز، واژگان «فردایی» و «امروزی» به واژه‌های فردا و امروز تغییر یافته‌اند. یا در ضرب‌المثل «خفته را به بانگی بیدار توان کرد و تن زده را به صد بانگ بوق و دهل بیدار نتوان کردن» (همان ۱۱۹) که امروزه واژه «تن زده» استفاده نمی‌شود و واژگان «بوق» و «دهل» نیز متروک شده‌اند. در ضرب‌المثل «زاده را میازار و چون آزردی بیوژن» (همان: ۱۹۲) واژه «بیوژن» امروزه متروک شده است.

تحولات در ساختار ضرب‌المثل باعث شده که برای یک مفهوم مثلی چندین ضرب‌المثل وجود داشته باشد، برای نمونه در قرن پنجم، خواجه نظام‌الملک طوسی گفته است: «توفیر بسیار علامت زوال باشد» (طوسی، ۱۳۴۰: ۱۶۴)

مفهوم ضرب‌المثل این است که «چیزی که به حد نهایت رسید، به افول می‌گراید»، طوسی از واژگان «توفیر» و «زوال» استفاده کرده که خاص سبک دوره اوست.

عنصرالمعالی در این مفهوم گفته است: «آخر همه تمام‌ها نقصان شناس» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۱۹۹)

ضرب‌المثل عنصرالمعالی نیز ساده و گویای سبک دوره‌ای است. اما جوینی در قرن هفتم در جهانگشا گفته است:

«چون مقرر است که هر کاری را غایتی است و هر مبدأی را نهایی ع: اذا تم امر دنا نقصه و قال علیه الصلاه و السلام: لن یغلب عسر یسرین» (جوینی، ۱۳۸۵: ۲۴۳)

که در کتاب جوینی، با ضرب‌المثل عربی آمیخته گشته و خود مثل با آرایه سجع (غایتی/نهایتی) آمده است. همچنین ضرب‌المثل طوسی و عنصرالمعالی در این قرون کاربرد نیافتند و در طی دوره‌های بعدی فراموش شدند.

و راوینی برای مفهوم مشابه آن، ضرب‌المثل عربی زیر را آورده است
و ان البلیا ان توالی تولت (و راوینی، ۱۳۹۰: ۷۱۹) (بلا و محنت چون پیایی گشت
روی گردان می‌شود)

تحول در ساختار ضرب‌المثل گاه در یک کتاب دیده می‌شود، برای نمونه ضرب‌المثل «جوانی نوعی دیوانگی است» در مقامات حمیدی به شیوه‌های مختلف با تحولات اندک تکرار شده است. قبل از حمیدی، عنصرالمعالی این مثل را به صورت «الشباب نوع من الجنون» به کار برده است (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۵۶)

حمیدی سه بار آن را در سه صورت در مقامات تکرار کرده است:
«شباب شعبه‌ای از دیوانگی است» (قاضی حمیدالدین، ۱۳۹۴: ۳۴)، «الشباب داء دوی» (همان)
جوانی بیماری صعبی است. الشیب عطیه الرحمن و الشباب مطیه الشیطان (همان: ۳۴) پیری
بخشش و موهبت خداوندی است و جوانی مرکب شیطان است. در امثال و حکم دهخدا، به
جای شیطان، جهل آمده است «الشباب مطیه الجهل» جوانی بارگی نادانی باشد
(دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۵۳)

۳.۲.۴ مثل‌سازی

مثل‌سازی در کتاب‌های تاریخ بیهقی، قابوسنامه، کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه، راحه‌الصدور، نفثه‌المصدور و گلستان، فراوانی دارد. از میان آنها، سعدی برجسته‌ترین نویسنده مثل‌ساز این قرن‌هاست که جمله‌های حکمی اخلاقی وی در «گلستان»، در زندگی مردم رواج یافته است.
مانند نمونه‌های زیر که سعدی، مطابق ویژگی سبکی دوره، با واژه‌های ساده همراه با آرایه سجع، تکرار و واج‌آرایی مثل‌سازی کرده است

عالم بی عمل به چه ماند به زنبور بی عسل (گلستان: ۱۸۴)، تا رنج نبری گنج برنداری
(همان: ۱۲۵)، مشک آن است که خود ببوید نه آنکه عطار بگوید (همان: ۱۸۰)

برخی عبارت‌ها و جمله‌ها در متون دیده می‌شود که در میان مردم جامعه رواج نیافته‌اند اما می‌توانند جمله ضرب‌المثلی باشند، نمونه آن، عبارت «بقال خرزویل» است که در کتاب سفرنامه ناصرخسرو آمده است.

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۷۷

ناصر خسرو در توصیف سفرش به قزوین گفته که به دیهی به نام خرزویل رسیده و برادرش برای خرید به بقالی مراجعه کرده است. اما هرچه می‌خواسته، بقال در جواب گفته است که ندارد.

بردارم به دیه رفت تا چیزی از بقال بخرد یکی گفت چه می‌خواهی؟ بقال منم. گفت هرچه باشد ما را شاید که غریبیم و برگذر و چندانکه از مأکولات برشمرد، گفت ندارم، بعد از آن هر کجا، کسی ازین نوع سخن گفتی، گفتمی بقال خرزویل است (قبادیانی، ۱۳۹۸: ۴)

یا جمله‌های حکیمانه ذیل از قابوسنامه که عنصرالمعالی با آوردن واژه «دوم» - که ویژگی سبکی وی است - مثل‌سازی کرده است. این جمله‌ها، بعد از وی در کتاب‌های دیگر نیامده است.

کم عیالی دوم توانگری ست (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۱۱۹) / پیش‌اندیشی دوم کفایت است (همان: ۴۷) / تلافی در حاجت خواستن دوم شفیع ست (همان: ۱۵۴) / قانعی دوم بی‌نیازی است (همان: ۱۰۴) / تهور دوم جاهلی ست (همان: ۱۲۰) / صبوری دوم عاقلی است (همان: ۱۲۱) حاجت خواستن دوم اسیری ست (همان: ۱۵۴)

۳.۴ جایگاه ضرب‌المثل‌ها در متون

ضرب‌المثل‌ها به چندین صورت در متون آمده است:

۱.۳.۴ آوردن عبارت و جمله‌های رابط قبل از ضرب‌المثل

در این شیوه که در نثر مرسل، بینابین و مسجع بیشتر دیده می‌شود قبل از عبارت ضرب‌المثل، عبارت‌هایی آورده شده که نویسنده مشخص کرده که ضرب‌المثل می‌گوید، عبارت‌هایی چون: «در مثل است»، «این مثل مشهور است»، «مثل»، «در خبر است»، «حدیث است»، «گفته‌اند»، «آورده‌اند»، «دانایان گفته‌اند»، «حکما گفته‌اند» و عبارت‌های مشابه آمده است. این شیوه در نثر فنی و مصنوع محدود شده است.

- «که دانایان گفته‌اند: احسن الخط ما یقرأ» (نخایم، ۱۳۹۲: ۴۷)

- راست گفته‌اند دانایان که هرکه، به نام فریفته شود به نان اندر ماند و هر که به نام خیانت کند به جان اندر ماند (طوسی، ۱۳۴۰: ۳۳)

- من آنچه شرط پدری بود به جای آورده باشم که گفته‌اند: بر گوینده جز گفتار نیست، چون شنونده خریدار نیست، جای آزار نیست (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۴)
- و همه امرای عراق به تحصیل هنر و خواندن کتب پارسی مشغول بودند، چه حکما گفته‌اند: از خانه به کدخدای ماند همه چیز (راوندی، ۱۳۸۶: ۴۴)
- گفته‌اند: ویل للقیوی بین الضعیفین، پس چون ضعیفی افتد میان دو قوی توان دانست که حال چیست (بیهقی، ۱۳۹۰: ۱۵۶)
- هر چند گفته‌اند عش رجباً تر عجباً (نسوی، ۱۳۸۹: ۲)
- هر ملک که چربک ساعی فتنه‌انگیز را در گوش جای داد و به زرق و شعوده تمام التفات نمود خدمت او جان بازی باشد و از آن احتراز نمودن فریضه گردد و مثلی مشهور است که خلّ سبیل من و هی سقاوه (منشی، ۱۳۸۳: ۳۲۷)
- و این مثل مشهورست که سگ سگ را گرد لیکن چون گرگ را ببینند، هم پشت شوند و روی به کارزار او نهند (وراوینی، ۱۳۹۰: ۴۷۸)
- افلاطون گوید: القضیه حتی لا توجب لاتوجد، او که ارحم الراحمین است اگر دانستی که آن لایق آن بلا نیست بدو نفرستادی (زاکانی، ۱۳۸۷: ۲۱۲-۲۱۳)
- حکما گفته‌اند: یار از برای روز محنت باید وگرنه روز راحت یار کم نیست (جامی، ۱۳۹۱: ۷۱)
- در کاربرد ضرب‌المثل‌های عربی، جمله‌های «در فرهنگ تازیان است»، یا «به تازی گفته‌اند»، در نثر مرسل دیده می‌شود که نشان می‌دهد در این دوره هنوز زبان و فرهنگ عربی بر ادبیات فارسی مسلط نشده بود و نویسندگان با عبارت «تازی گفته است»، عربی بودن ضرب‌المثل را مشخص کرده‌اند.
- گفته‌اند به تازی: «و خیر جلیس فی الزمان کتاب» (خیام، ۱۳۹۲: ۱)
- به تازی این مثل را گویند: من یری الكنز تحت قدمیه یسأل الحاجه فوق قدره» (همان: ۲۴)
- «بدان ای پسر که به تازی گفته‌اند: المزاح مقدمه الشر، تا بتوانی از مزاح سرد کردن پرهیز کن (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۷۷)
- در مثل آمده است به تازی: من کثره الملاحین غرقت السفینه (همان: ۱۵۱)

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۷۹

سعدی در گلستان که به نثر مسجع است، در اغلب موارد عبارت «عرب گوید» را آورده است:

- عرب گوید: «التَّمَر يَانَع وَ النَّاظِرُ غَيْر مَانَع» (سعدی، ۱۳۹۱: ۱۳۹)
- عرب گوید: أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُكَيِّبِ وَ جَوَارٍ مِنْ لَا يُحِبُّ وَ در خبرست الفقر سواد الوجه فی التَّارِینِ. (همان: ۱۶۴)
- یک مورد در مرزبان‌نامه دیده می‌شود، که با عربی‌گرایی عبارت «پارسیان گفته‌اند» برای ضرب‌المثل فارسی استفاده شده است:
- پارسیان گفته‌اند: مال به روز سختی به کار آید و دوست به هنگام محنت (وراوینی، ۱۳۹۰: ۲۹۹)

۲.۳.۴ آوردن ضرب‌المثل به صورت مستقیم و بدون جمله رابط

مهم‌ترین نوع آوردن امثال در متون، همین روش است که در تمامی قرون در سبک‌ها دیده می‌شود اما در نثر مرسل و بینابین به صورت محدود بکار رفته و در قرن ششم و هفتم در نثر فنی بسیار رایج گشته است. کتاب شاخص در این مورد «التوسل الی الترسل» می‌باشد که بغدادی تقریباً در همه موارد، مثل را بلافاصله بعد از متن اصلی آورده است.

نمونه‌ها:

- اندیشیدم که چون یادگاری بخواهد ماند در آن تأملی بهتر می‌باید کرد و رنج بردن تا از آن فایده‌تی حاصل شود و اگر نه ضایع بماند که ناگفته را عیب کمتر است.
- دهان گر بماند ز خوردن تهی از آن به که ناساز خوانی نهی
- و اخبار مأمون و ابراهیم پیش چشم و خاطر خداوند است محال باشد مرا که ازین معانی سخن گویم که خرما به بصره برده باشم (بیهقی، ۱۳۹۲: ۲۱۶)
- شغال جواب داد که هر روز مرا سری و دستاری نیست (منشی، ۱۳۸۳: ۳۲۷)
- اسباب ظاهر در چشم اصحاب بصیرت و دل ارباب بصارت وزنی نیارد، زن مرد نگردد به نکو بستن دستار (همان: ۴۰۰)
- اگرچه خدمتگار نویسد و نماید از گرانی خالی نباشد کل اناء یتشرح بما فیه این خدمت علاوه زحمتی زیادت و سرباری تصدیعی تازه دارد (بغدادی، ۱۳۸۵: ۲۵۲)

- هر کس که از عمر خود برخورداری طلبد باید که نظر بدین ترهات نکند تا از نعمت همگان و صحبت ایشان محفوظ و متلاذ گردد مردم از او ملول نشوند و یقین شناسد که: از هر دیگری نواله‌ای خوش باشد. (زاکانی، ۱۳۸۷: ۱۹۴)

۳.۳.۴ جایگاه ضرب‌المثل‌های عربی با ضرب‌المثل‌های فارسی

ضرب‌المثل‌های عربی در سبک‌های مختلف به چندین صورت در کنار ضرب‌المثل‌های فارسی استفاده شده‌اند:

۱.۳.۳.۴ آوردن ضرب‌المثل عربی بدون ترجمه فارسی

در نثر مرسل در قرن چهارم و آغاز قرن پنجم تا نیمه آن که به نثر بینابین می‌رسد، مثل‌های عربی محدود به چند آیه قرآن، حدیث و امثال سائره معروف بود که در متن ترجمه نشدند، اما در قرن‌های بعدی در سبک‌های مختلف، به دلایلی از جمله: نبودن معادل مشهور فارسی برای ضرب‌المثل عربی، زیبایی عربی بودن ضرب‌المثل نسبت به معادل فارسی، بسنده کردن نویسنده به ضرب‌المثل عربی و عدم ترجمه، عربی‌گرایی و تکلف در زبان که سبب شده ضرب‌المثل‌های عربی بدون ترجمه فارسی، بسیار دیده شود. کتاب شاخص برای آن «التوسل الی الترسل بغدادی» است که به جز چند نمونه انگشت‌شمار، دیگر امثال عربی، بدون ترجمه و معادل فارسی هستند که موارد زیر برای نمونه در کتاب‌ها آمده‌اند:

- پیغام بر زبان طاهر به حدیث لشکر و مکران ریح فی القفص بوده است و راست کرده بودند که چه باید کرد (بی‌بیهقی، ۱۳۹۲: ۴۹)

- «و امیر چون شغلی در پیش داشت جز آن ندید به عاجل الحال که میان هر دو گروه تضریب باشد تا الکلاب علی البقر باشد و ایشان به یکدیگر مشغول شوند و فسادى در غیبت وی از این دو گروه در ملک وی نیاید» (همان: ۹۰۰)

- «و اگر در شرح احوال که روز به روز از ذات او صادر می‌شود، شروعی رود و در تقریر آن افعال خیر که ظاهر می‌گردد خوضی نموده آید مجلدات مستغرق شود از بسیار اندکی و از دریا قطره‌ای و از آفتاب ذره‌ای به زفان قلم به سمع مستفیدان رسانیده شد و می‌شود و القلیل منها علی الكثير دلیل» (جوینی، ۱۳۸۵: ۶۸۵)

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۸۱

- «خواست که از انوار علوم او استفاده‌تی کند تا بر کنوز علوم او نور علی نور شود (راوندی، ۱۳۸۶: ۴۳)

۲.۳.۳.۴ ترجمه فارسی ضرب‌المثل عربی

در نثر بینابین که آغازی برای تثبیت امثال عربی بوده است، بیشتر نویسندگان تلاش نموده که ترجمه آنها را نیز بیاورند بطوری که در این سبک، اغلب امثال عربی با ترجمه فارسی شان ذکر شده اند اما با ورود به نثر فنی، همچنان ترجمه فارسی امثال پایدار بوده است ولی به عنوان یک سنت و شیوه متداول مورد استفاده قرار نگرفته بود بلکه به اقتضای مطلب یا تفنن بکار می رفته است، یا اینکه مؤلفان برای آرایش کلام معادل ضرب‌المثل عربی، ضرب‌المثل فارسی می آورده‌اند، با توجه به این موارد در می یابیم که ترجمه لفظی در سبک بینابین بسامد بالایی دارد و از قرن ششم به بعد نمونه وار دیده می شود و اغلب ترجمه‌ها در این زمینه، مفهومی است. کتاب راحه‌الصدور که در اواخر قرن ششم تألیف شده است، در این زمینه شاخص است، راوندی تقریباً بیش از نصف مثل‌های عربی را به فارسی ترجمه کرده است.

ترجمه به سه روش آمده است: ۱- در مواردی قبل از مثل عربی ذکر شده است ۲- در اغلب موارد بلافاصله بعد از مثل عربی آمده است ۳- در مواردی نیز با فاصله چند جمله از مثل عربی، آمده است.

موارد ذیل از کتاب‌ها انتخاب شده است:

- دوست آنست که با تو راست گوید اخوک من صدقک لامن صدقک (وراوینی، ۱۳۹۰: ۱۶۴)

- شجره شمشیر که بهشت در سایه اوست، ألجنة تحت ظلال السیوف (نسوی: ۱۳۸۹: ۱)
- در خبر است که پیغمبر (ص) گفت العدل عزالدین و قوه السلطان و فيه صلاح النخاصه و العامه یعنی عدل عز دین است و قوت سلطان و صلاح لشکر و رعیت است (طوسی، ۱۳۴۰: ۶۱)

- در اخبار آمده است که البخیل لا یدخل الجنة، معنی آن است که بخیل در بهشت نرود (همان: ۱۶۵)

- الجنون فنون، دیوانگی گونه‌گونه است (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۷۶)

- مت الیوم الذی ولدت، من آن روز مردم که بزادم (همان: ۱۰۲)

- عرب گوید: جد و لاتمنن لأنَّ الفائدة الیک عائده یعنی ببخش و منت منه که نفع آن به تو بازگردد (سعدی، ۱۳۹۱: ۱۶۹)
- من صاحب العلماء وقر و من صاحب السفها حقّر» هر که با علما مصاحبت کند وقار یابد و هر که با سفها مجالست دارد، حقیر شود (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۰)
- شنیدم از حضرت رسالت (ص) که فرمود قیمة کل امر مایحسنة یعنی قیمت هرکس به قدر آن چیزست که وی را می‌آراید (جامی، ۱۳۹۱: ۵۴)

۳.۳.۳.۴ معادل‌سازی ضرب‌المثل عربی با فارسی

- آوردن مثل معادل فارسی در تمامی قرن‌ها و در انواع سبک‌ها به جز نثر مرسل دیده می‌شود، بسامد بیشتر آن در نثر فنی و مصنوع است مانند موارد زیر:
- و چون شغلی فرمایی دو کس را مفرمای تا خلل از شغل و فرمان تو دور بود که گفته‌اند:
دیگ به دو تن به جوش نیاید چنانکه فرخی گوید خانه به دو کدبانو نارفته بماند و در مثل آمده است به تازی: من کثره الملاحین غرقت السفینه» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۱۵۱)
 - بوعلی سیمجور می‌خواست که از گرگان سوی پارس و کرمان رود و ولایت بگیرد که هوای گرگان بد بود، ترسید که وی را آن رسد که تاش را رسید که آنجا گذشته شد و دل از خراسان و نشابور می‌پر نمی‌توانست داشت و خود کرده را درمان نیست و در امثال گفته‌اند: یداک اوکتا و فوک نفخ چون شنید که امیر سبکتگین سوی هرات رفت و با امیر محمود اندک مایه مرد است طمع افتادش که باز نشابور بگیرد» (بیهقی، ۱۳۹۰: ۲۵۱)
 - کل اناء بالذی فیه یرشح کز کوزه همان برون تراود که در اوست (منشی، ۱۳۸۳: ۹۴)
 - لثیم را از دیدار کریم و نادان را از مجالست دانا و احمق را از مصاحبت زیرک ملالت افزاید، کما تضر ریح الورد بالجعل، عدیل فاخته باشد گل و عدو جعل» (همان: ۱۰۴)
 - «به تازی گفته‌اند: لیس الخبر کالمعاینه و به پارسی گفته‌اند:

جهان دیدگان را و نادیدگان نکردند یکسان پسندیدگان

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۸۳

(عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۲۱)

- «من خانه الوزير فاته التدبیر، شعر:

ز دستور بدگوهر و جفت بد تباهی به دیهیم شاهی رسد»

(راوندی، ۱۳۸۶: ۳۱)

- الفقر سوادالوجه فی الدارین، سیاه روی دو عالم را از کبود پوشیدن چاره نیست

(قاضی حمیدالدین، ۱۳۹۴: ۸۶)

- «و اگر اخبار فضایل و طیب شمایل او که با باد صبا هم عنانست و آثار آن چون نور

آفتاب عیان از آن شایعتر و ظاهرتر است که آفریده از سماع لذت بی نصیب مانده باشد

اما لیس الخبر کالمعاینه، عیان بر خبرش می‌افزاید و مخبر آن منظر زیباتر می‌نماید

«و لما التقینا صغر الخبر الخبر» (بغدادی، ۱۳۸۵: ۳۵۵)

اما کاربرد هر سه روش باهم در کتاب‌ها بسیار متداول بوده است که در اینجا نمونه ای از راحه‌الصدور آورده می‌شود. راوندی در متن زیر، چگونگی شکست سلطان مسعود را از طغرل سلجوقی توضیح می‌دهد، پنج مثل عربی در آن به کار برده است که دو مورد آن را معنی نکرده و دو مورد را معنی لفظی کرده و برای یک مورد نیز معادل مثل عربی یعنی شعر پارسی آورده است.

- «کس نیارست او را بیدار کردن و پیل را تند راندن چون روز شد، خبر رسید که

طغرل بک بگذشت و به برادر چغری بک پیوست، سلطان پیلان را سیاست فرمود، مثل:

والفایت لا یستدرک، مسعود از آنجا بازگشت و جنگ را بساخت و در بیابانی که میان

سرخس و مرو است با سلجوقیان مصاف داد و در آن بیابان چند جا آب بود، سلجوقیان

آب برداشته بودند و چاه انباشته، مثل: نظر العاقل بقلبه و خاطره و نظر الجاهل بعینه،

دانا بدل و خاطر نگرد و نادان ظاهر بیند، لشکر مسعود و ستوران از تشنگی به ستوه

آمدند و با زخم شمشیر ایشان نمی‌شکفتند عاقبت پشت بدادند، مثل: من رضی

بالمقدور قنع بالمیسور و مسعود چون خود را تنها دید عنان بگردانید و با پیل نشست

که اسب او را به دشنخواری کشیدی و روی به هزیمت نهاد و خزانه و بینه و ثقل و

اسباب و تجمل به جای ماند.... چون سلطان مسعود به هزیمت می‌رفت ترکمانی چند بر

اثر او می‌راند، مسعود از پیل بر اسب نشست و حمله برد و گرز بر سر سواری زد و او

را و اسبش را بر جای خرد بشکست، هر فوج لشکر که بدانجا می‌رسید و آن زخم می‌دید از آنجا نمی‌گذشت، مثل: *الفضل بالعقل و الادب لا بالاصل و النسب*، کرا با فضل و ادب و ادب اصل و نسب جمع باشد دهان روزگار از او خندد و دور فلکش پسندد، شخصی در آن حال مسعود را گفت ای خداوند، کسی را که این زخم بود هزیمت رود، مسعود گفت: زخم این است اما اقبال نیست، مثل: *عداوه العاقل خیر من صداقه الجاهل*، شعر:

چو دشمن که دانا بود به ز دوست ابا دشمن و دوست دانش نکوست

(راوندی، ۱۳۸۶: ۱۰۰ - ۱۰۱)

۴.۴ رویکرد نویسندگان به ضرب المثل‌ها

دلایل اصلی حضور ضرب‌المثل‌ها در متون، تبیین اندیشه، زیباسازی کلامی و فکری و نشان‌دادن هنر نویسندگی است، اما در مواردی دیده می‌شود که نویسندگان ضرب‌المثلی را رد کرده‌اند و آن را در تبیین اندیشه خود توضیح داده‌اند یا ریشه داستانی آن را آورده‌اند.

رد و انکار ضرب المثل، یا از جهت تأمل در معنی و عدم پذیرش مفهوم ضرب‌المثل می‌باشد و یا رد آن به دلایل شخصی صورت گرفته است.

عنصرالمعالی در قابوسنامه در اثنای تعلیم فرزندش، ضرب‌المثل «الحیاء من الایمان» را رد کرده است، در دلیل رد آن نیز گفته است: در همه جا حیاء خوب نیست، گاهی باید بی‌حیایی کرد و آن موقعی است که حیاء مانع رسیدن به خواسته‌ها می‌شود.

- «و سرمایه همه نیکی‌ها اندر دانش و ادب نفس و تواضع و پارسایی و راستگویی و پاک دینی و پاک شلواری و بی‌آزاری و بردباری و شرمگنی شناس اما به حدیث شرمگنی اگرچه گفته‌اند: «الحیاء من الایمان» بسیار جای بود که حیا بر مرد و بال بود و چنان شرمگن مباش که از شرمگنی در مهمات خویش تقصیر کنی و خلل در کار تو آید که بسیار جای بود که بی‌شرمی باید کرد تا غرض حاصل شود، شرم از فحش و ناجوانمردی و ناحفاظی و دروغ زنی، دار، از گفتار و کردار باصلاح شرم مدار که بسیار مردم بود که از شرمگنی از غرض‌های خویش بازماند، همچنانکه شرمگینی نتیجه ایمان است، بی‌نواهی نتیجه شرمگینی است، جای شرم و جای بی‌شرمی بیاید دانست و آنچه به

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۸۵

صواب نزدیک‌تر است همی باید کرد که گفته‌اند: مقدمه نیکی شرم است و مقدمه بدی بی شرمی است» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۳۵ - ۳۶)

ضرب‌المثل «الاقارب کالعقارب» (خویشان همچون عقربند) با این مفهوم کلی که خویشاوندان به هم کمکی نمی‌کنند و همواره چون عقرب در پی نیش زدن هستند، در مرزبان‌نامه، مقامات حمیدی و راحه‌الصدور آمده است. وراوینی و حمیدی آن را رد کرده‌اند و راوندی آن را با مفهوم اصلی به کار برده است.

در مرزبان‌نامه، وراوینی، آن را در داستان «موش خایه دزد با کدخدای» آورده است که قصه موش تخم‌مرغ دزد است، روزی موش تخم‌مرغی دزدید و با مهمانش خورد، زن و شوهر با تله موش مهمان را کشتند، موش غمگین از این واقعه، برای انتقام دوستش با عقرب مشورت کرد، عقرب به موش اطمینان داد که برای گرفتن انتقام به وی کمک کند، در اینجا نویسنده این ضرب‌المثل را گفته است.

- «او میدوادم که چاره خون‌خواهی آن بیچاره بسازم و به ادراک ثار او آثار دستبرد خویش به زمره یاران و رفقه دوستان نمایم و آنچه از برادران و خویشان درین باب آید، تقدیم کنم تا مصداق آن قول که گفته‌اند: *الاقارب کالعقارب* اینجا پدید آید» (وراوینی، ۱۳۹۰: ۵۳۳)

خطیب رهبر در توضیح این مثل گفته است:

مراد کژدم از آوردن این مثل، اثبات خلاف معنی معروف است یعنی اگر مردم خویشاوندان را در بدی به عقرب تشبیه می‌کنند، درست نیست من اینک ثابت می‌کنم که کژدم مهربان و وفادارست و خویشان را عقرب توان خواند و این قول مصداق دارد (همان)

در مقامات حمیدی، حمیدی یک بیت عربی آورده است که این ضرب‌المثل در آنجا رد شده است، فحوای کلام حمیدی نیز رد این ضرب‌المثل است. پیرمردی می‌خواهد حمیدی را مهمان کند، از او دعوت می‌کند تا به خانه‌اش بیاید و برای دعوت از او چنین می‌گوید:

- «دل خوش دار که تا سرای ما بسی نیست و در راه خوف کسی نه، که اهل محلت هم‌کیشان منند و بیشتر خویشان منند. شعر: *فقدّر المرء یظهر بالاقارب فلا تقل الاقارب کالعقارب* (قاضی حمیدالدین، ۱۳۹۴: ۷۰) معنی بیت چنین است: مقام هر شخص با بستگان و خویشان وی پدیدار شود، آن مثل را رها کن که می‌گوید: خویشان همچون کژدمان هستند. (همان)

اما راوندی آن را با همان معنی منفی که خویشان عقرب هستند به کار برده است، در وصف سلطان طغرل گفته است: به دولت او چنان آرامشی در مملکت حکم فرما شده بود که این مثل وجود نداشت.

- «و از غایت اقبال این پادشاه روی زمین و پشت و پناه اهل دین جمع شمل دوستان و وفاق و وصل خویشان است و نیش «الاقارب عقارب» به دولت او نوش شده است و بهانه دشمن خانه از میانه بدر رفته است» (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۱۶)

در مواردی برای بیان اندیشه خود، آن را رد کرده است، و راوینی ضرب‌المثل «اذا عظم المطلوب قلّ المساعد» را در باب زیرک و زروی، وقتی بز می‌خواهد به سگ کمک کند تا او پادشاه شود، آورده است، چنانکه بز با ردّ این ضرب‌المثل می‌گوید جزو چنین آدم‌ها نیست و به او حتماً کمک خواهد کرد.

- اگرچه گفته‌اند: «اذا عظم المطلوب قلّ المساعد» مطلوب من به مساعدت و معاضدت با تو در اتمام این مهم تمامی عیار تدبیر و کاردانی و ثبات قدم در راه خدمتکاری و حق‌گزاری به جهانیان نمایم (وراوینی، ۱۳۹۰: ۳۵۸)

نسوی، ضرب‌المثل «کل مکان ینبت العز طیب» (هرجایگاه که آبرو به بار آورد، خوب و خوش و نیکوست) در تأکید بر وطن‌دوستی خویش، ردّ کرده است، زمانی که بعد از آوارگی در شهرها با اندوه فراوان از حمله مغول، به میافارقین نزدیک می‌شود و می‌داند که کاملاً از وطن خود خراسان دور شده است، با اندوه فراوان می‌گوید چنین فردی که این مثل را گفته درد فراق نداشته و به گزافه چنین سخنی را گفته است.

- گزاف‌گوی بوده است آنکه: (ع) «و کل مکان ینبت العز طیب» بز زبان رانده است، درد فراق نیازموده است. (نسوی، ۱۳۸۹: ۱۱۹)

سعدی در گلستان، مثل «خفته را خفته کی کند بیدار» ردّ کرده است، این مثل مصرعی از سنایی است که در آن گفته است: کسی که خودش آگاهی ندارد، چگونه می‌تواند دیگری را آگاه کند اما سعدی می‌گوید: می‌شود گاهی آدم از انسانی که نادان و ناآگاه است، چیزی بیاموزد.

در حکایت سی و هفتم باب اخلاق درویشان، گفتگوی فقیهی را با پدرش آورده است، فقیه به پدرش می‌گوید: سخنان حکیمان هیچ تأثیری در وی ندارد، زیرا کردار آنها را موافق طبع خود نمی‌بیند، بنابراین دیگر نمی‌خواهد به مجلس وعظ آنها برود، اما پدرش به او

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۸۷

توصیه می‌کند صرف اینکه موافق آنها نیست ترک مجلس وعظ نکند زیرا ممکن است در آن مجلس نکته‌ای بیاموزد و برای تشویق پسرش این سه بیت را می‌آورد:

گفت عالم به گوش جان بشنو ور نماند به گفتنش کردار
باطل است آنچه مدعی گوید خفته را خفته کی کند بیدار
مرد باید که گیرد اندر گوش ورنبشته ست پند بر دیوار

(سعدی، ۱۳۹۱: ۱۰۴)

یوسفی در توضیح این بیت نوشته است: «مقصود سعدی آن است که ممکن است کسی خود کاملاً دانا و یا پاکدامن نباشد اما با گفتن نکته‌ای، سبب آگاهی دیگری گردد. پس پند بر دیوار بی‌جان هم که نقش شده باشد آموختنی است» (همان: ۳۶۹)

در مواردی دیده می‌شود که نویسندگان مثلی را توضیح داده‌اند، این امثال، ظاهری مبهم دارند و با توضیح نویسنده‌ها مفهوم آن کاملاً روشن می‌شود یا نویسنده‌ای برای بیان اندیشه خود آن را توضیح داده است.

عنصرالمعالی مثل «لولا الجهال لهلك الرجال» اگر جاهلان نبودند، مردم هلاک می‌شدند را در راستای اندیشه خود در وصف شغل بازرگانی توضیح داده است، این مثل فقط یکبار در این کتاب آمده است، دهخدا نیز در امثال و حکم، ذیل مثل، تنها شاهد مثال آن را از قابوسنامه ذکر کرده است (دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۳۷۳)

نظر عنصرالمعالی این است که بازرگانان به جهت نادانی و طمع، به مردم سود می‌رسانند و اگر نادانی آنها نبود، مردم در مشقت بودند.

- «زیرکان گویند، اصل بازرگانی بر جهل نهاده‌اند و فرع آن بر عقل، چنانکه گفته‌اند: «لولا الجهال لهلك الرجال» یعنی اگر نه بی‌خردانندی جهان تباہ شدی و مقصود ازین سخن، آن ست که هر که او به طمع فزونی یک درم از شرق به غرب شود و از غرب به شرق شود به کوه و دریا و تن و خواسته را بر مخاطره نهد، از دزد و صعلوک و حیوان مردم‌خوار و نالیمنی راه باک ندارد از بهر مردمان غرب، نعمت شرق را رساند و به مردمان شرق نعمت غرب رساند، ناچاره که آبادانی جهان بدو باشد و این جز بازرگان نباشد و چنین مخاطره کسی کند که چشم خرد دوخته باشد» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: ۱۶۷)

عبید زاکانی اغلب مثل‌ها را برای طنز استفاده کرده است و در اکثر مواقع مفهوم آنها را در راستای اندیشه خود توضیح داده است و این مشخصه‌ی سبکی عبید در کاربرد ضرب‌المثل‌ها می‌باشد.

نمونه آن مثل «الحیاء تمنع الرزق» است، (حیا مانع روزی می‌شود). این مثل به همین صورت در امثال و حکم دهخدا آمده است (دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۴۴) عبید با طنز توضیح می‌دهد که چگونه فرد بی‌حیا، حقش را می‌گیرد و فرد باحیا پس گردنی می‌خورد.

- «رسول علیه السلام می‌فرماید: «الحیاء تمنع الرزق» و مشاهده می‌رود که هر کس که بی‌شرمی پیشه گرفت و بی‌آبرویی مایه ساخت، پوست خلق می‌کند، هر چه دلش می‌خواهد می‌گوید، سر هیچ آفریده‌ای را به گوزی نمی‌خرد، خود را از موانع به معارج اعلی می‌رساند و بر مخدومان و بزرگتران از خود بلکه بر کسانی هم که او را باشند تنعم می‌کند و خلاق به واسطه وقاحت از او می‌ترسند و آن بیچاره محروم که به سمت حیا موسوم گشته، پیوسته در پس درها باز مانده و در دهلیز خانه‌ها سر به زانوی حرمان نهاده، چوب دربانان خورد و پس گردن خارد و به دیده حسرت در اصحاب وقاحت نگر و گوید:

جاهل فراز مسند و عالم بیرون در جویید به حیل راه و به دربان نمی‌رسد»

(زاکانی، ۱۳۸۷: ۱۸۸ - ۱۹۱)

در مواردی هم ریشه داستانی مثل‌ها در کتاب‌ها ذکر شده است، در مجمل التواریخ با توجه به موضوع آن، مؤلف ریشه داستانی چندین ضرب‌المثل را توضیح داده است. از جمله ریشه داستانی ضرب‌المثل «خذ من جذع ما اعطاک» (مؤلف ناشناس، ۱۳۸۹: ۱۷۳ - ۱۷۴)، ضرب‌المثل «اذا ملکت فاسجج» (همان: ۲۸۹) و ضرب‌المثل «لا رای لمن لایطاع» (همان: ۲۹۰) را آورده است.

همچنین داستان «زرقای یمامه» را در ذکر تاریخ «قحطانیان و حمیر عرب یمن و تبعان و اخبارشان» در معرفی ملک حسان آورده است. در آنجا توجهی به ضرب‌المثل بودن این داستان ندارد و فقط قصه حمله حسان را گفته است که وقتی خواست به یمامه لشکر بکشد برای اینکه زرقا - که می‌گفتند می‌تواند فاصله سه روزه را ببیند - او را ببیند با برگ درختان، لشکریان را پوشاند، زرقا دید و گفت درخت در حرکت است اما سخنش باور نکردند و حسان به شهر رسید و همه را از جمله زرقا کشت (همان: ۱۶۴)

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۸۹

جوینی در جهانگشا در فتح بخارا به دست چنگیز، این داستان را آورده است: سپاهیان چنگیز برای فتح بخارا درخت‌ها را پیش اسب گرفتند و دیده‌بان قلعه آنها را ندید و بدین شیوه به شهر رسیدند و آنجا را فتح کردند.

- «حکایت زرقاء یمامه است که کوشکی مرتفع ساخته بود و حالت نظر او به غایتی که اگر خصمی قصد او پیوستی از چند منزل لشکر ایشان را بدیدی و دفع و منع ایشان را مستعد و شکرده شدی و خصمان را ازو جز حسرت به دست نبودی و هیچ حیلت نماند که نکردند، فرمود تا درخت‌ها با شاخ‌ها ببریدند و هر سواری درختی پیش گرفتند و زرقا می‌گوید عجب چیزی می‌بینم، شبیه بیشه‌ای در حرکت، روی به ما دارند. قوم او گفتند: حدت نظر مگر خللی پذیرفته و الا درخت چگونه رود؟ از مراقبت و احتیاط غفلت کردند تا روز سیم را لشکر خصمان برسیدند و غلبه کردند. زرقا را دستگیر کردند و بکشتند» (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۸۶)

قاضی حمیدالدین در مقامات حمیدی از نام این زن، مثل ساخته و در وصف پیری چنین می‌گوید:

- «پیر با عارض پر دمع، روی به جمع کرد و گفت: ای مردمان خطه دمشق، منم طیب علت عشق، صورتی که از عنقا و نعامه غریب‌تر است منم و شکلی که از زرقای یمامه عجیب‌تر است منم» (قاضی حمیدالدین، ۱۳۹۴، ۷۷)

۵. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر نگاه کلی و جامع به حضور ضرب‌المثل در سبک‌های نثر فارسی شده است. باید به این نکته اشاره کرد که ضرب‌المثل در همه نثرهای کلاسیک ادبیات فارسی در موضوع‌های مختلف، بکار رفته است. سیر تاریخی نشان می‌دهد که در سبک بینابین (اواخر قرن پنجم) امثال به ویژه امثال عربی به عنوان یک شیوه ادبی فاخر در متون فارسی وارد شده و در قرن ششم با تثبیت نثر فنی با بسامد قابل توجهی به عنوان یک شاخصه سبکی استفاده شده‌اند، قرن ششم و هفتم، دوران طلایی حضور ضرب‌المثل‌ها در متون نثر بوده و در قرن هفتم، وقتی که نثر فنی کنار می‌رود و بار دیگر نثر ساده رایج می‌شود، بسامد ضرب‌المثل‌ها نیز کم‌تر می‌شود. در فاصله این قرن‌ها، جایگاه ضرب‌المثل، تحولاتی را طی کرده است که دوران آغاز آن در قرن سوم و چهارم، دوران تثبیت آن در قرن پنجم، دوران اوج آن در قرن ششم و هفتم و دوران افول آن در قرن هشتم و نهم بوده است. انواع آیات قرآن، احادیث،

امثال سائره و اشعار و سخنان شاعران، حکما، فقها، عرفا و غیره، به صورت عبارات، اصطلاحات کوتاه، جمله‌های کوتاه و شعر در متون فارسی آمده‌اند، از میان آنها، کاربرد امثال سائره فراوانی بیشتری دارد. درباره چگونگی کاربرد ضرب المثل‌ها باید گفت که در قرن‌های اولیه، اغلب با جمله‌های رابط در متن آمده‌اند اما در نثر فنی و مصنوع بدون جمله رابط بسامد داشته‌اند. اغلب ضرب‌المثل‌ها با تغییر سبک‌ها، بدون تحول یا تحول جزئی باقی مانده‌اند و برخی متروک شده‌اند. مثل‌سازی از همان آغاز وجود داشته است و سعدی شاخص‌ترین ادیب در مثل‌سازی بوده است. ضرب‌المثل‌های عربی ابتدا با آیه و حدیث در نثر مرسل وارد متون شدند اما در ادامه گسترش یافتند و در نثر فنی و مصنوع به بیشترین کاربرد رسیدند. در ارتباط با امثال فارسی، با ترجمه لفظی و مفهومی، معادل‌سازی با ضرب‌المثل فارسی، توضیح و تفسیر یا بدون هیچگونه توضیح و معنی در متن آمده‌اند. رویکرد کلی نویسندگان به کاربرد ضرب‌المثل، تبیین اندیشه، زیباسازی کلامی و فکری و نشان دادن هنر نویسندگی است، اما در موارد اندکی دیده می‌شود که ضرب‌المثلی را رد کرده‌اند.

کتاب‌نامه

- افروز، محمود (۱۴۰۱) «بررسی ترجمه ضرب‌المثل‌های کهن پارسی: ارتقاء مدل بیکن و کالو از رهگذر فرهنگ امثال سخن انوری» *مجله کهن‌نامه/دب پارسی*، دوره ۱۳، شماره ۱، بغدادی، بهاء‌الدین محمد بن مؤید (۱۳۸۵) *التوسل الی التوسل*، تصحیح و تحشیه احمد بهمنیار، تهران: اساطیر.
- بهار، محمد تقی (۱۳۸۱) *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی*، ج ۳، تهران: زوآر
- بهمنیار، احمد (۱۳۶۹) *دستان‌نامه بهمنیاری*، تهران: دانشگاه تهران.
- بی‌هقی، ابوالفضل محمد حسین (۱۳۹۲) *تاریخ بی‌هقی*، ج ۳، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: مهتاب
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۹۱) *بهارستان*، به تصحیح اسماعیل حاکمی، تهران: اطلاعات.
- جوینی، علاء‌الدین عظاملک بن بهاء‌الدین محمد بن محمد (۱۳۸۵) *تاریخ جهانگشای جوینی*، به اهتمام سید شاهرخ موسویان براساس تصحیح علامه محمد قزوینی، تهران: دستان.
- خیام نیشابوری، عمر (۱۳۹۲) *نوروزنامه رساله‌ای در منشا و تاریخ و آداب جشن نوروز*، تصحیح و تحشیه مجتبی مینوی، تهران: اساطیر
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۴) *گزیده امثال و حکم*، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی، تهران: تیراژه.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۳) *امثال و حکم*، ج ۴، تهران: امیرکبیر.

بررسی جایگاه و تحولات ضرب‌المثل در سبک‌های نثر ... (عادل ملکی و دیگران) ۲۹۱

ذوالفقاری حسن (۱۳۸۶) «هویت ایرانی و دینی در ضرب‌المثل‌های فارسی»، مجله مطالعات ملی، دوره ۸، شماره ۳۰

ذوالفقاری حسن (۱۳۸۸) فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های ایرانی، تهران: معین.

راوندی، محمد بن علی بن سلیمان (۱۳۸۶) *راحه‌الصدور و آیه‌السرور در تاریخ آل سلجوق*، به سعی و تصحیح محمد اقبال، با مقدمه بدیع الزمان فروزانفر و مجتبی مینوی، تهران: اساطیر.

زاکانی، نظام‌الدین عبید (۱۳۸۷) *اخلاق‌الاشرف*، تصحیح و توضیح: علی اصغر حلبی، تهران: اساطیر.
سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۹۱) *گلستان سعدی*، تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

شمیسا، سیروس (۱۳۹۰) *سبک‌شناسی نثر*، تهران: میترا

طوسی، خواجه نظام‌الملک ابوعلی حسن طوسی (۱۳۴۰) *سیرالملوک (سیاستنامه)*، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر زیار (۱۳۸۶) *قابوس‌نامه*، به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.

فضیلت، محمود (۱۳۹۱) «*تأملی در تحول موضوعی نثر فارسی (از آغاز تا قرن سیزدهم)*» نشریه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب) سال پنجم، ش ۳ (پیاپی ۱۷)

قاضی حمیدالدین ابوبکر عمر بن محمودی بلخی (۱۳۶۵) *مقامات حمیدی*، به تصحیح رضا انزابی نژاد، تهران: نشر دانشگاهی.

قبادیانی، ناصر بن خسرو (۱۳۹۸) *سفرنامه ناصرخسرو*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: زوار

مجمل التواریخ و القصص (۱۳۸۹) تصحیح محمدتقی بهار، به اهتمام محمد رمضان، تهران: اساطیر.

منشی، ابوالمعالی نصرالله (۱۳۸۳) *کلیله و دمنه*، تصحیح و توضیح: مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.

نسوی، شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری (۱۳۸۹) *نقشه‌المصابر*، تصحیح و توضیح: امیرحسین یزدگردی، تهران: توس.

وراوینی، سعدالدین (۱۳۹۰) *مرزبان‌نامه*، به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی علیشاه.